

Kielentutkimus ja arvot¹

AULI HAKULINEN

Aion puhua kielentutkimuksen suhteesta kontekstuaaliseen merkitykseen. Meidän vuosisatamme kielentutkijat ovat seuranneet pikemmin Ferdinand de Saussuren kuin Charles Peircen jalanjälkiä. Tutkimuksen valtavirta on kiinnostunut ennemminkin kontekstistaan irrotettujen ilmausten (sanojen, lauseiden) merkityksestä kuin siitä, millainen merkityksenanto on prosessina. Niinpä 1900-luvun kuluessa semanttista tietoa on karttunut sanojen kirjaimelliseen merkitykseen kuuluvien piirteiden systematiikasta, lauseiden ilmaisemien propositioiden suhteesta lauseen rakenteisiin, mutta hyvin vähän siitä, miten kielenpuhujat aidoissa puhetilanteissa tulkitsevat puhetta, miten he päätyvät yhteisiin merkityksiin tai ainakin vuorovaikutuksen onnistumisen kannalta riittävästi samansuuntaisiin käsityksiin. Paljon on tutkittu eheiden, hyvinmuodostuneiden ilmausten tyypillisiä merkityksiä, vähän sitä, miten vuorovaikutus onnistuu päältä katsoen puutteellisten ja viitteellisten ilmausten pohjalta.

Tähän kaksijakoon, joka on tätä esitystä varten tekemäni välttämätön pelkistys, liittyy historian kuluessa kertynyttä arvopääomaa. On ollut monesta syystä arvokkaampaa ja kielentutkimuksen sosiaalisessa hierarkiassa korkeammalle hinnoiteltua tutkia kielen kovaa ydinainesta kuin sen tilannesidonnoisia resursseja. On kyllä nostettu hämmästeläväksi yksi aspekti ihmisen kielellistä luovuutta: kielikyky, joka mahdollistaa ennen kuulemattomien lauseiden tuottamisen ja ymmärtämisen sekä niiden kielenmukaisuuden arvioimisen. Se, miten puhuja selviää sekunnin kymmenyksien aikarajoissa yhä uusista ja alati vaihtuvista tilanteista, on tuosta näkökulmasta käsin kummallista kyllä ollut »vain» performanssia, täydellisen kielipotentiaalın puutteellista toteutumista. Jos katsoo yksinkertaista esimerkkitapausta, tämä näkökulmien ero ja niiden erilaiset käsitykset kielentutkimuksen kohteesta käynevät selväksi.

---

¹ Virkaanastujaisesityelmä Helsingin yliopistossa 25.9. 1991

Kun muuan opiskelija tapasi toverinsa yliopiston ala-aulassa syyskuun alkupuolella ja totesi: *Syksy on tullut*, hänen lausumansa tuntui kuvaavan jotakin asiaintilaa. Pojan lauseen ilmaisema propositio oli tosi, sanoisi moni kielitieteilijä. Mutta kuka tahansa suomenkielinen, joka tuolla hetkellä kulki toverusten ohi ja kuuli tuon lauseen, ymmärsi, ettei poika avannut suutaan ilmoittaakseen toverilleen syksyn saapumisesta. Toinenhan tiesi sen yhtä hyvin. Mutta siltikään lausuma ei ollut tilanteessa tarpeeton tai siihen sopimaton.

Satunnainen ohikulkija voi kuulemastaan heti päätellä, että pojat eivät tapaa joka päivä, että he ovat keskenään tuttavat mutteivät ystävykset, että he tapaavat opiskellessa, eivät ehkä muuten. Puhujan ilmettä näkemätön ei voi tietää, oliko tämä kenties sittenkin »vuokrannut» merkityksensä: hän käyttikin ehkä kulunutta aloitusfraasia ilkkurisesti, luodakseen teennäisen muodollisen suhteen toveriinsa viittaamalla yhteen kieliyhteisössä mahdolliseen aloituskonventioon.

Oli miten oli, keskustelun avauksena käytetty lausuma merkitsi etäisyyden poikien edelliseen tapaamiseen, ja se mahdollisesti sisälsi muistutuksen siitä, mitä syksyllä oli aikomus yhdessä tehdä. Puhuja esitti asiansa luottaen siihen, että hänen puhekumppaninsa ei käsittele lausetta kuin kielentutkija vaan kuin kontekstuaaliseen päättelyyn harjaantunut luonnollisen kielen puhuja.

Jos tarkalleen sama lause (*Syksy on tullut*) sijaitsee peruskoululaisen kotiaineessa, lukija voi asettua odottamaan kuvausta metsän väreistä, siilin uneliaisuudesta ja sienestyksestä. Television ruokaohjelman avauksena lause aktivoisi katsojan mielessä luonnosta kerätyn sadon ja mahdollisuudet sen valmistamiseksi. Australiaan lähetettävän kirjeen ensimmäisenä virkkeenä lauseella on luultavimmin selvästi informatiivinen tehtävä: se kertoisi, että Suomessa on syksy.

Tämä yksinkertainen esimerkki osoittanee sen, mikä ero on ilmauksen ns. *koodimerkityksen* ja sen kontekstissaan aktivoiman *tulkinnan* välillä. Kielentutkimuksen valtavirta on kuten sanottua pitkään ollut selvästi kiinnostuneempi kontekstittomien ilmausten merkitysten systemaattisesta kuvaamisesta kuin aikapaikkaisen puheen tiimellyksestä selviävän puhujan menettelystä. Niitä, jotka ovat uskaltaneet yli proposition merkitysten rajojen, on voitu syyttää epätieteellisyydestä, kielitieteen ulkopuolelle menemisestä tai epäkiinnostavuudesta, aina siitä riippuen, miten kulloinenkin arvioija rajaa kielitieteen tutkimuskohteen. Ja totta on, että autonomiseksi sanotun kielitieteen teoreettisesti tiukan keskeisalueen ulkopuolella vallitsee tätä nykyä monenlaisten teorianpoikasten kirjava viidakko, mistä yksikään suuntaus ei kovin selvästi ole päässyt kasvamaan toisia korkeammaksi.

Merkityksen tutkijain piirissä on toki jo kolmen vuosikymmenen ajan harjoitettu myös niin sanottua *pragmatiikkaa*, jossa vallankin eräistä filosofian suuntauksista peräisin olevilla välineillä on pyritty saamaan ote juuri puhujan merkityksistä ja erittelemään puhujien päättelyn keinoja. Kuitenkaan sellaiset filosofiasta saadut innovaatiot kuten puheaktiteoria tai keskustelun maksiimit eivät ole osoittautuneet pitävän lingvistisen teorian kulmakiviksi. Ne ovat ehkä vielä liikaa juutuksissa monologiseen, puhujakeskeiseen näkemykseen kielen käytöstä eivätkä ole selvästi irronneet valtavirtauksen arvoista.

Metodisesti yhdenmukaisempi on ihmisten arkisen päättelyn ja yhteistoinnin mekanismeja kuvaava *keskustelunanalyysi*, joka viime vuosina on hiljalleen alkanut vaikuttaa vallankin eurooppalaiseen pragmatiikkaan. Mutta tiukan koodikeskeiseen valtavirtaan kontekstiin nojaavilla päätelmillä ei ole ollut asiaa.

Kielentutkimuksen nykyisellä valtavirralla tarkoitan strukturaalikielitetestä edelleen kehittynyttä kielioppimallien tutkimusta, jonka suunnan ja hahmon on määrittänyt sen maineikkain edustaja, alun alkuaan *transformaatiokieliopin* nimellä tunnettu suuntaus. Valtavirran tutkimuksessa on hyväksyttävää, jopa arvostettua tutkia ns. idealisoitua puhuja/kuulijaa, siis sellaista, jonka täydellistä lauseiden muodostamisen kykyä ja sisäistä kieliopillisuuden mittaria eivät todellisten puhetilanteiden asettamat ehdot rajoita. Tapa nimittää ihmisen oletettua sisäistä kielikykyä idealisoiduksi puhuja/kuulijaksi sisältää arvolatauksen.

Sellisestä näkökulmasta käsin, joka katsoo kielentutkimuksen olevan kulttuuristen säännönmukaisuuksien tutkimusta, tuo kohde näyttää pikemminkin kulttuurisesti riisutulta kuin mitenkään ideaaliselta, jos tuon sanan arkimerkitystä ajatellaan. Palaan esitykseni lopussa tähän sisäisen kielikyvyn ja kulttuurisen kielenkäyttäjän välillä kulkevaan juopaan.

Pari viikkoa sitten käytiin suomalaisessa julkisuudessa kiistelyä eräässä valtiovarainministerin puheessa esiintyneiden lauseiden merkityksestä. Tarkoitan ennen muuta lausetta *Työttömyyskassaan voi kuulua ilman jäsenyyttä ay-liikkeessä, paljon halvemmalla*. Huomioni kiintyi siihen, millä argumenteilla valtalehden korkea-asemainen toimittaja kävi ministeriä puolustamaan. Olin siinä nimittäin näkevinäni liittymän tähän kielentutkimuksen sisäiseen jakautumiseen, josta nyt olen puhumassa. Toimittaja katsoi ministerin puhuneen totta, esittäneen »harkitsemattomalla selväkielellä *yksinkertaisen toteamuksen*», ja hän tulkitsi kohun aiheutuneen siitä, että ministeri tohti lausua ääneen jonkin opillisesti arkaluonteisen selviön.

Nähdäkseni toimittajan ajattelu tässä heijasteli kielitieteen valtavirtauksen tapaa suhtautua merkityksiin: tämän sovelluksen mukaan voidaan katsoa,

että puhuja on esittänyt joukon irtolauseita, joiden ilmaiset propositionit vastaavat maailmassa vallitsevia asiaintiloja. Tällainen merkitysanalyysi, joka itse asiassa on kehitetty ilman kontekstia kuvattavissa olevia, kuvitteellisia lauseita varten, muuttuu aitoon puhetilanteeseen sovellettuna harhaanjohtavaksi ja jopa moraalisesti arveluttavaksi. Sen avulla irrotetaan paitsi lause tekstiyhteydestään myös puhuja ainutkertaisesta kulttuurisesta ja poliittisesta kontekstistaan, subjektin asemastaan – siis myös vastuustaan!

Niin kauan kuin kielentutkimus askaroi omissa kammioissaan, kysymys siitä, millaiseen ihmiskuvaan tutkimus rakentuu, voidaan nähdä akateemisena tai ainakin koulukuntien välisenä ongelmana. Mutta kun tutkimuksen tarpeita varten yksipuolistettua näkemystä aletaan pitää jotenkin todellisuutta kuvaavana, sen heijastumat käytäntöön voivat osoittautua onnettomiksi.

Toimittajan tulkinnassa ymmärtääkseni näkynyt tieteen vaikutus ei ole ainoa sellainen, jossa tutkimuksessa piilevät arvot päätyvät kansan käsiin ja elävät niissä haitaksi asti. Toinen aika yleismaailmallinen ja kaikille tuttu tapaus on käsitys siitä, että olisi olemassa jokin paras, oikea, virheetön tapa käyttää kieltä tai että vaihtoehtoisina elävistä ilmauksista aina yksi olisi osoitettavissa oikeimmaksi. Tähän näkemykseen liitetään usein kirjoitetun ja puhutun kielen ero sillä tavalla, että puhuttua kieltä pidetään kirjoitettua sekavampana, huonompana, epätäydellisempänä. Vain kirjoituksessa ihminen yltää tämän ajattelun mukaan parhaimpaansa, lähelle ideaalista puhujakuulijaa.

Tämä tavallisen kielenpuhujan mielessä sitkeästi elävä käsitys juontuneerästä kielentutkimuksessa kauan eläneestä – ehkä osittain vieläkin elävästä – haaveesta, jota John Lyons on nimittänyt *klassisuuden harhaksi* («the classical fallacy»): että jossakin tämän arkisen vajavuuden tuolla puolen on ollut tai on jokin täydellinen kielimuoto. Joskus kielen ihannetilaa on uskottu vallinneen ennen Baabelia, aikanaan ajateltiin pyhien kielten edustavan ihmiskielen täydellisyyttä, on projisoitu täydellinen kieli kantakieleen, klassiseen aikaan, on uskottu puhtaaseen aitoon murteeseen ja tavoiteltu vieraan kielen koskemattomuutta ikiomaa kieltä. Sittenkin on haluttu nähdä ihmisin ihminen jokaisen sisimmässä, sisäisessä kielikyvyssä.

Sen, että kielentutkimukseen on niin vahvasti kautta aikojen liittynyt normatiivista ajattelua, ajatuksia siitä, mitä kieli parhaimmillaan olisi, tai toisin ajatellen pyrkimys invarianttien löytämiseen variaation alta, voi aika pitkälle selittää katsomalla, miten *kirjoitettu kielimuoto* on kehittynyt.

(Eräs sujuvakynäinen ja virkaanastujaisesitykseni työlääntynyt kollega varoitti minua lähtemästä muinaisista kreikkalaisista. Aionkin ottaa muinaisuudesta vain pikaisesti vauhtia! Samalla pelkistän ja oikaisen hieman.)

Kun kieltä on ruvettu kirjoittamaan, on kirjoituksen kehittäjillä täytynyt olla melko analyttinen suhde kieleen: mitä siitä voi nostaa näkösalle, miten se koostuu sanoista, miten puheen virtaa voidaan katkoa lauseiksi, joista tilannesidonnainen aines on kuorittavissa pois, ja silti saadaan melkoisesti merkitystä säilytyksi. Lopulta antiikin Kreikassa on oivallettu, miten monet tuhannet sanat voi kirjata kätevästi muutamalla kymmenellä äänteellä, joille voi kullekin keksiä oman kirjainmerkin.

Voi siis sanoa, että kirjoituksen keksiminen ja kielen analysoiminen ovat länsimaisessa traditiossa kulkeneet rinnakkain. Mutta tästä on ikään kuin huomaamatta seurannut myös se, että kieltä on ruvettu ajattelemaan enemmän sellaisena kuin se näkyy kuin sellaisena, miten sitä kaikkein tyypillisimmin käytetään eli kasvokkaisen vuorovaikutuksen välineenä. Kirjoitettu kielimuoto on myös mahdollistanut tekstin tuottajan unohtamisen: kieli on puhunut puolestaan, se on ollut irrotettavissa kontekstistaan. Niinpä kieltä on ruvettu tutkimaan juuri tällaisena, ilman puhuvaa ja tulkitsevaa subjektia, ilman tekstiyhteyttäkin. On haluttu uskoa tutkimuksen objektiivisyyteen ja siihen, että ihminen pääsee kiелensä ulkopuolelle ja voi unohtaa useimmat kielenkäyttönsä muodot triviaaleina.

Voittopuolisesti kieli on nähty ajattelun muotona, maailman kuvaamisen välineenä, rationaalisen ihmisen yksityisenä työkaluna. On ollut perustelematta selvää, mikä on kielen ydinaluetta, mikä sen toissijaista käyttöä, mitkä merkitykset ovat keskeisiä, mitkä satunnaisia. Miten ydinmerkitykset selittyvät sosiokulttuurisesti eli mistä genreistä ne kiteytyvät, se ei ole ollut tutkimisen arvoinen ongelma. Yhä laajemmalti hyväksytyn käsityksen mukaan sekä haave virheettömästä kielestä että kuvitteellinen idealisoitu puhuja—kuulija polveutuvat kielitieteen varhaisvaiheessa syntyneestä kirjallisen kulttuurin ylikorostumisesta. Vaikka tämä vaikutus tuntuu selvimmän kieliopin tutkimuksessa, väitän, että sen heijastukset ovat viime aikoihin saakka tuntuneet myös näennäisesti kirjoitetusta kielestä etäällä olevassa kielihistorian ja variaation tutkimuksessa.

Puusta katsoen voisi pitää aika selvänä sitä, että kielentutkimus tutkii kieltä. Äskeisestäkin on ehkä jo voinut päätellä, että se ei kuitenkaan ole ongelmatonta. Tiedeyhteisössä ei vallitse minkäänlaista yksimielisyyttä siitä, pitäisikö kohteeksi ottaa puhe vai puheentakainen invarianssi, onko kieli enimmältään mielensisäinen vai yhteisöllinen ilmiö, tai onko kielenkäytössä ensisijaista kuvaaminen, tietojen välittäminen vai vuorovaikutus.

* * *

Olen liikkunut vain yleisellä tasolla, pohtinut länsimaisen kielitieteen sisäistä ristiriitaa. Oma erittäin kiinnostava kysymyksensä on, millä tavoin kielitie-

teen arvostukset, painotukset ja virtaukset ovat päätyneet ja vaikuttaneet sellaiseen periferiaan kuin Suomi.

Vuosisatamme fennistiikan oppihistoriassa on eräitä silmään pistäviä piirteitä. Ehkä huomattavin on se, että autonomian ajan kansainväliseen ja ajan hermolla liikkuneeseen tutkimukseen verrattuna suomalainen kielitiede kääntyi sisään päin, muuttui kotimaiseksi. Muutos tapahtui valtiollisen itenäistymisen aikaan, ehkä osin sen vaikutuksestakin. Ennen niin rikkaat yhteydet Venäjällä asuviin sukukielten puhujiin katkesivat, mutta suhteet muihinkin ilmansuuntiin tuntuivat tyrehtyneen ilman, että esteet olisivat samalla tavoin olleet poliittisia.

Kun Tulenkantajat tuulettivat kohden Eurooppaa, kielentutkijat alkoivat vetää kansallista kaapuaan tiukemmalle ja pitivät Eurooppaan raollaan niin pientä luukkua, etteivät sieltä esimerkiksi strukturalismin opit millään mahduneet sisään. Strukturalismi, kielen tutkiminen synkronisena järjestelmänä, ei sopinut kielihistoriallisesti määräytyvään tieteenihanteeseen: täällä tutkittiin nuogrammaattisesti suomen kielen etä- ja lähihistoriaa. Ulkoa tunkeva uusi suuntaus ei siis vastannut kansallisen identiteetin ideologisia tarpeita. Sitä pidettiin paitsi epätieteellisenä myös jotenkin vaarallisena. Kielitieteestä tuli isänmaallista toimintaa. Niinpä onkin ymmärrettävää, että meitä 60-luvun äkkivääriä, jotka koitimme näille markkinoille heittää senaikaista amerikkalaista ajattelua, pidettiin melkein pä isänmaan pettureina.

On nyt houkuttelevaa vähän spekuloida, miten sitten suomalaisen ajatteluun olisivat istuneet ne ideat kielen läpikäyvästä dialogisuudesta ja puheen lajeista taikka kielenpuhujan yhteisöllisestä moniäänisyydestä, joita 1920-luvulta asti alettiin kehittää naapurissamme Pietarissa. Olisiko meillä voinut olla oikotie kansankielen, murteenpuhujien tutkimuksesta tämän päivän kuumaan aiheeseen: kielen tutkimiseen inhimillisenä toimintana kulttuurikonktextissaan? Vaikka ideologista muuria ei olisi ollutkaan, tuskin tämäkään ajattelu olisi kansalliseen kenttäämme mahtunut. Kielentutkijoidemme kiinnostushan kohdistui selvemmin menneiden kielimuotojen rekonstruoimiseen kuin tässä ja nyt käytävään puheeseen. Tätäkin vähemmän valmiutta olisi ollut hyödyntää muita Neuvostoliiton alkuaikojen vilkkaan intellektuaalisen ilmapiirin tuotoksia kuten Vygotskyn näkemystä kielen sosiokulttuurisesta rakentumisesta tai vuosisatamme vaeltavan juutalaisen, Roman Jakobsonin ideoita, jotka vasta puoli vuosisataa myöhemmin saapuivat periferiaamme kierrettyään ensin Kaliforniankin. Ainakin humanistiset tutkijat ovat kai aina tahtomattaankin jossain määrin valtionsa kahleissa. Mutta kansallisia oikoteitä ohi kansainvälisten valtavirtojen ei ole, on vain kiertoiteitä.

Palaan lopuksi kielentutkimuksen juopaan, kuten alumpana lupasin, ja puhun hetken vielä mehiläisistä. Semiootikot ovat analysoineet mehiläisten mesitanssia. Mesivaraston havainnut mehiläinen pystyy kotiin palattuaan viestimään tovereilleen tanssinsa laajuutta ja intensiteettiä muuntelemalla sen, miten kaukana ja miten runsas sen löytämä saalis on. Muut katsovat tanssin ja säntäävät matkaan. Tässä olisi hyvä esimerkki kielen esittävästä jos myös ohjaavasta funktiosta. Muut voivat käydä varmistamassa, tanssiko mehiläinen totta. Muuta ne eivät voi tehdä. Vain ihminen voi sen sijaan heittäytyä sanansaattajan kanssa dialogiin. Joku sanoo kenties: *Älä kuule jätkä isottele*, toinen voi kysyä että *Ai miten se nyt menikään*, kolmas puolestaan paljastaa, että hän ehti jo käydäkin apajalla ja se oli kyllä vähän eri suunnalla. Yksi epäilee, että tanssija haluaa vain heidät pois tieltään ryöstääkseen sillä aikaa kotivaraston. Esteetikko ehkä asettuu vain nauttimaan kertomuksen eheydestä huokaamalla: *Ai kun mä tykkään sun tyylistäsi*. Viis siitä, onko perillä mettä vai ei. Esityksen liiallisesta sujuvuudesta puolestaan joku päättelee, että tanssija ei kertonutkaan ensi käden tietoa vaan oli kopioinut juttunsa muilta.

Ihmisellä on kyky dialogiin: kyky suhteuttaa sekunnin kymmenyksessä omansa toisen sanomaan, kyky päätellä paljon ohi sen, mitä kirjaimellisesti sanotaan, kyky olla yhteydessä toiseen mieleen ja tuottaa merkityksiä yhteistyönä. On oikeastaan hämmästyttävää, että tätä ei ole pidetty yhtä lailla arvokkaana ja ainutlaatuisena kuin kielellä kategorioimista tai lauseiden muodostamisen kykyä. Tai ehkä ei sittenkään ole kyse niinkään arvostuksesta kuin menetelmien voimattomuudesta. Kun ihminen keksi kirjoituksen, hän keksi samalla sen, miten kieltä voi esikäsitellä tutkimusta varten. Mutta puheen virtaan astuvaa tämä ei toiselle rannalle auta.

Linguistic research and values

AULI HAKULINEN

In this inaugural lecture, the author discusses the different ways in which values and evaluations are manifested both in professional linguistics, and in the ideas about language that laymen have. In particular, she discusses the role of mainstream thinking in comparison with approaches that more clearly take into account the dialogical nature of human

language, and the contextual aspect of meaning.

Looking at language from a distance, it seems obvious that linguistics studies language. But it is far from obvious what the nature of language is taken to be. Should the object of research be speech or the postulated invariance behind speech? Is language primarily an

intra-mental or a societal phenomenon? Is it essentially a means of describing the world out there, or a means of communication?

As long as linguists stay in their research chambers, it does not so much matter whether you prefer to study the code meaning and ignore the contextually dependent interpretations of linguistic items. But when scholarly ideas go out into the world of everyday texts, this does matter. The author takes up one example of current relevance: the interpretation of a ministerial utterance by a leading journalist. Here, a context-free interpretation also leads to a separation of the speaker from his moral and political responsibility.

The other issue which the author discusses is what John Lyons has called the classical fallacy. Until fairly recently, linguists nurtured the notion of a perfect language, the perfection of a golden period of language use, the correct way of speaking, etc. All these can be shown to depend on the idea of language that the written version creates in our mind; they are part of the so-called written language bias of linguistics.

Some alternatives to the mainstream thinking have been put forward by e.g. pragmatics, and within it, conversation analysis in particular. These are still a long way away from permanent and widely applicable results, however.